

РОСІЙСЬКА БІДНІСТЬ З ТОЧКИ ЗОРУ ІСТОРІЇ МЕНТАЛЬНОСТЕЙ

В статті наголошується необхідність підвищення ролі істориків та їхніх досліджень в інформаційному протистоянні з Росією у тій гібридній війні, яку вона веде проти України та інших країн. Увага звертається на можливості історії ментальностей. Виходячи із її засад, розглядаються обставини, що зумовили специфіку російської цивілізації і виявилися в феномені бідності. Парадокс полягає у тому, що Росія є водночас і багатою, і бідною. Ресурси розподіляються вкрай нерівномірно, що створює значне соціально-психологічне напруження. Проте впродовж століть відпрацьовано механізми його послаблення, що використовуються і сучасним російським керівництвом. Зокрема, це нагнітання агресивності, спрямованої назовні. Висвітлення зазначених обставин необхідно використовувати українській контрпропаганді.

Ключові слова: історія, ментальність, бідність, російська цивілізація, природно-кліматичні фактори, православна церква, гібридна війна.

Нині для нашої держави надзвичайно зростає значення роботи фахівців в галузі історичної науки. Головне призначення історика – допомагати розумінню сучасності через осмислення минулого. Це необхідно для формування стратегії і тактики розвитку як на рівні держави, так і на рівні окремої особи. Важливе усвідомлення тих обставин, що склалися історично і продовжують діяти на сучасному етапі, впливаючи на державну політику і особисту поведінку. Впродовж тривалого часу у вітчизняній історіографії переважала увага до політичних і соціально-економічних факторів, які визначали поступ тієї чи іншої спільноти. Під тиском «єдиного вірного вчення» і «ідеологічної однотайності» радянських часів не одержали належного розвитку історична психологія а також історія ментальностей. В цьому плані ситуація надто відрізняється від досягнень наших закордонних колег. Хоча не можна сказати, що ніяких спроб в цьому плані не робилося¹.

Іншою обставиною, яка зумовлює значущість ролі українських істориків, є важливість протидії російській пропаганді, яка потужно задіяна у гібридній війні проти України та інших країн світу, – наголосив Президент України П. Порошенко під час виступу перед студентами-істориками КНУ імені Тараса Шевченка 6 жовтня 2016 р. Наші суперники всіляко використовують можливості впливу саме на ментальні підвалини як свого народу, так і психологію решти народів, зокрема, українства. На жаль, Міністерство інформаційної політики, Держтелерадіо, інші відповідні інституції у своїй діяльності не належним чином звертають на це свою увагу і увагу споживачів свого інформаційного продукту. Ймовірно через те, що у підготовці працівників названих агенцій останніми роками послаблена саме історична підготовка, а також акцент на ролі історії в ідеологічному протистоянні з нашим північно-східним суперником.

Історія ментальностей, зокрема, російської, дає безліч відповідей на складні питання сучасності. Серед них – про сутність російської бідності та її вплив на ситуацію в країні і навкруги. Висвітленню названої проблеми присвячено пропоновану до уваги розвідку.

Бідність не є унікально російським феноменом, проте російська злиденність відрізняється від нестач в інших країнах. Її профіль соціологи визначають так: безробітні, працівники з низькою оплатою праці, неповні родини і багатодітні сім'ї, молодь, пенсіонери, інваліди, мігранти, біженці. В інших країнах контингент незаможних теж складається з перелічених категорій населення. Однак в Росії – свої особливості. Вони стали предметом досліджень російських науковців². У їхніх студіях вказується, що більш ніж дві третини населення бідують в країні, яка вважається найбагатшою за ресурсами в світі. В Російській Федерації оформилася особлива бідність: незаможними є працюючі люди, значна частина яких має високу освіту і кваліфікацію. Їх вже назвали «новими бідними». За умов кризи, в яку занурюється РФ, чисельність «соціально вразливих» зростає, що становить загрозу не тільки національній безпеці, а й безпеці інших країн, можна сказати, усього світу. Бажаючи відвернути увагу свого населення від цієї гострої проблеми, Кремль вдається до агресивної зовнішньої політики. Вже стала крилатою фраза відомого кінорежисера А. Кончаловського: «Росія живе від війни до війни, прагнучи приховати свою убогість».

Агресія Москви спрямована і на Україну. Вона поєдналася із сепаратистськими настроями в Криму і на Сході нашої країни. Зайве казати, що тамтешні мешканці у більшості своїй прагнули приєднатися до Росії. Відчайдушні заклики «Путін, прийди!» зумовлювалися не стільки політичними, скільки економічними міркуваннями. Люди сподівалися на значно більші, ніж в Україні зарплати і пенсії, оскільки були переконані, що «Росія – багата країна». Неабияку роль у тому, що вони вітали агресію, відіграла інформаційна складова гібридної війни з боку Росії. В ній втілилася одна з рис російського національного характеру: не бути, а здаватися. А ще такий візантійський елемент, як введення в оману іншої сторони, засліплення удаваною величчю і багатством, аби привернути на свій бік. Від часів Візантії, спадкоємицею якої стала Московія, прийнявши після Константинополя ідею єдиної справжньої царственості («Москва – третій Рим»), брехня посідає чільне місце в російському арсеналі засобів впливу.

Тобто, країна не багата, а бідна? Однією з провідних рис цієї спільноти від давнини до сучасності є суперечливість. Про це писав російський філософ М. Бердяєв: «Росія – країна великих контрастів здебільшого, – ніде немає таких протилежностей висоти і ницості, блискучого світла і первісної темряви... неосяжна велич Росії та особливості її історії породили небачені контрасти і протилежності»³. У даному випадку суперечливість виявляється у тому, що Росія і багата, і бідна водночас.

Дійсно, Московія багата територією, запасами енергоносіїв, інших природних ресурсів. Дійсно, російська столиця вражає світ своїм блиском, а «нові росіяни» шокують іноземців своїми розкошами. Дійсно, середня зарплата донедавна в два – три рази перевищувала українську. Але «середня температура по лікарні» складалася із показників Москви і периферії. Остання ж тривалий час перебуває у стані стагнації, коли на спустошених просторах жевріють руїни без газу, водопроводу і каналізації. Взимку в домах на смерть замерзають старі люди, а по телебаченню закликають збирати гроші на дрова для пенсіонерів. Незаперечно, сприятлива світова кон'юнктура на енергоносії впродовж 14 років дала змогу дещо підвищити рівень зарплат та соціальних виплат, проте 2015 рік поклав цьому край. Закриваються заводи, скорочуються штати працівників, урізаються і тривалий час не виплачуються зарплати, скасовується індек-

сація пенсій на тлі постійного зростання цін та комунальних тарифів. Чисельність незаможних громадян зростає. Серед росіян все частіше спостерігається невдоволення витратами на утримання Криму і ДНР-ЛНР, тобто стосовно тих, хто сподівався на свій шматок пирога, який останнім часом має тенденцію до катастрофічного зменшення.

На одній шостій частині суходолу утворилася особлива цивілізація. Історія свідчить, що специфіка тієї чи іншої цивілізації визначається насамперед двома факторами: природою і пануючою релігією. Цими факторами зумовлюється і лад життя з усіма його складовими. Наразі доречно говорити про етос – сукупність норм, зразків, ціннісних орієнтацій, які фактично регулюють діяльність людей. Звичайно, типи етосу сильно варіюються в залежності від країни, етносу, ділової та організаційної культур і типу особистості. Проте у кожному соціумі, великому чи малому, є домінуючий етос. На нього також визначальним чином впливають природа і релігія.

Всі цивілізації починались як аграрні. Власне, сама поява цивілізації як такої зумовлювалася складанням осілості на основі землеробства. Особливості його ведення сильно залежали від природно-кліматичних умов. Російські не можна назвати сприятливими. На величезних просторах країни переважна більшість територій відноситься до зони негарантованого ведення сільського господарства. Підраховано, що сільськогосподарський цикл тут триває в середньому 180 днів на рік. Природа привчила російську людину до надмірної короткочасної напруги своїх сил, до того, щоби працювати швидко, гарячково, російською мовою «споро». З іншого боку, не сформувалася звичка до розміреної і постійної праці, як у більшості інших спільнот як Заходу, так і Сходу. Життя російського селянина прилаштовувалося до природно-кліматичних циклів. Наприклад, в багатьох губерніях селяни майже усю зиму спали, а харчувалися один раз на добу. Взимку темнішає рано, електрики не було (чимало сіл сучасної Росії мають з нею проблеми), дрова і харчі треба було економити, сили берегти.

Вживати за таких умов по одинці було складно. Російська цивілізація належить до комунального типу цивілізацій, тобто таких, де основною чарункою суспільного устрою була община. Общинність – втілення колективізму (за часів СРСР – «основа основ» радянського способу життя). Колективізм як норма людських відносин в рамках російської цивілізації має певні особливості. Насамперед, це тривала общинна традиція. Община несла відповідальність за всіх. Общинник не вповні відповідав навіть за себе. Общинність, колективізм – це протилежність індивідуалізму, тобто невизнання цінності людської особистості та її інтересів. Врешті решт, презирство до особистості, що є протилежністю настановам цивілізацій Заходу. Якщо в західних спільнотах людина прагнула виявити свої кращі сторони, показати себе, в російській общині склалася настанова «бути, як всі, не висовуватися». Типові вирази, що мають зтягти людину до низу: «Тебе что, больше всех надо? Ишь, какой умный выискался!» Врешті решт сформувалося негативне ставлення до людської особистості. Людські втрати ніколи не зупиняли ані владу, ані тих, хто їй корився. Нині часто можна почути: «Так, війна буде! Нехай ми загинемо, але наб'ємо морди америкосам!». Це ще раз вказує на те, що в Росії панує усвідомлення першості спільноти і вторинності особи. Можна згадати слова дуже популярної за радянських часів пісні «Была бы страна родная – и нету иных забот!», тобто готовність йти на будь-які жертви і виправдовувати будь-які втрати.

Якщо говорити про бідність, то поширена серед розвинених країн протестантська свідомість вважає її або карою Божою, або хворобою. Психічною: нездатністю розпорядитися наявними ресурсами. Чи цінує багата Росія свої людські ресурси, не кажучи про чужі? В наш час це питання можна поставити у зв'язку із політикою Москви по відношенню до Чечні, Грузії, України, Сирії.

У комунальній цивілізації особа не може протиставляти свої права колективу. Насамперед це стосується прав власності, зокрема на землю. На відміну від Європи і Америки, де право на приватну власність є головною несучою конструкцією суспільного устрою, в російській цивілізації, подібно до цивілізацій стародавнього Сходу, існувала система «влада-власність». Буквально: земля належить верховному правителю – царю, він її за службу надає своїм дворянам, ті передають її у користування за виконання певних оброків і сплати податей своїм покріпаченим селянам, об'єднаним в общини.

При чому час від часу земля перерозподілялася між общинниками. Від 1893 р. перерозподіл землі в общині став здійснюватися через кожні 12 років. Можна побачити, що усі головні події російської історії ХХ ст. так чи інакше пов'язані із переділами, які проводилися у 1905 р. (перша російська революція), 1917 р. (революції лютнева і жовтнева), 1929 р. – початок сталінської колективізації, коли скасували приватну власність на землю і селяни вдруге були покріпачені. Колективізація знищила куркульство, тобто тих, хто волів жити заможніше, ніж інші. Можливість реалізації таких намірів давала допущення приватновласницьких відносин, проте радянська влада їх знищила як підривні.

Негарантованість приватної власності і безпеки приватного власника – давня російська традиція від часів кріпацтва до «ночі довгих ковшів» (знесення маси кіосків у Москві у лютому 2016 р.), яка є одним з пояснень бідності. Головним наслідком російського історичного процесу, що продовжує впливати на сьогодні, є панування селянської свідомості, яка завжди мріяла про свою землю, та майже ніколи не одержувала омріяного.

Хоча більшість сучасного населення є городянами, проте це городяни у першому чи другому поколінні із селянською психологією. Наочний приклад: чому люди на вулицях часто кидають недопалки, обгортки або лушпиння не в урни, а собі під ноги? Тому що такі особливості сільської побутової культури, і досі важко звикнути до нового середовища. Селянська етика зберігається не тільки серед тих, хто працює на землі, її додержуються і ті, хто працює на заводах чи в офісах. Можна забути своїх селянських предків, але сповідувати ті ж самі цінності, наприклад, принцип довіри тільки до найближчих, бажано родичів або друзів. Ось чому в Росії такий поширений непотизм.

Зворотнім боком медалі є те, що в Росії не склалося буржуазної свідомості. Селянська свідомість в країнах південно-східної Європи та в Росії збереглася значною мірою через візантійську спадщину. В країнах християнства візантійського зразка буржуазія як політичний та економічний клас почала складатися принаймні на п'ять сторіч пізніше, ніж у Західній Європі. Свою роль також відіграли ті обставини, що передумови виникнення буржуазної свідомості були знищені татаро-монгольською навалою, а потім калькуванням Московією типової східно-деспотичної моделі, основою якої і була система «влада-власність».

Община (колгосп) виступала посередником у відносинах людини і влади, чи то її втілював поміщик, чи держава. Саме в ній закладалися ментальні підвалини росіян на століття. Від Візантії походить російське переконання: «А що я можу, я – людина маленька». В результаті: уникання відповідальності, перекладання її на інших, несамостійність, слабка здатність до самоорганізації, а отже, пасивність і терплячість. Небажання брати на себе відповідальність через впевненість у тому, що життя визначається зовнішніми силами, є однією з провідних рис авторитарного характеру, який також є дуже суперечливим. Про це в свої книзі «Втеча від свободи» писав Е. Фромм. З одного боку, авторитарній особистості притаманне відчуття власної неповноцінності, безпорадності, ницості, а з іншого – бажання поставити інших, більш «слаб-

ких» людей в залежність від себе, прагнення знущатися над ними⁴. Авторитарна особистість є носієм авторитарного синдрому, основні характеристики якого, аналізував Т. Адорно⁵. Це – нав'язлива ідея величчя, ірраціональне ставлення до влади, сліпа віра в авторитет і небажання критично оцінювати керівника країни, пошук зовнішнього ворога і самоствердження за рахунок слабкого, тобто готовність нападати на те, що здається слабким і у суспільному відношенні прийнятне в якості жертви.

Усі ці симптоми авторитарного синдрому легко виявити у переважній більшості сучасних росіян від президента до звичайного пенсіонера. Наприклад, перекидати відповідальність на «ворогів народу». Так у зниженні рівня життєвого рівня людей В. Путін наприкінці грудня 2015 р. звинуватив спекулянтів, які підняли ціни на продукти, товари і послуги. А старі люди у російській глибинці звинувачують президента США у тому, що вони невчасно одержують свої пенсії. Ходить приказка: «Росіяни ніколи не жили так погано, як при Обамі». Це він «заважає російській державі піклуватися про своїх громадян».

Треба зазначити, що серед характерних рис російського національного характеру – патерналізм та етатизм. Інакше кажучи, покладання на те, що держава має надавати людям необхідне для життєзабезпечення. Вважається, що у 2000 р. В. Путін уклав із населенням негласний соціальний контракт: я вам безпеку і підвищення рівня життя, а ви погоджуєтесь із обмеженням прав і свобод. Проте вже у 2004 р. президент у своєму зверненні аргументував відмову від державного патерналізму, за чим розпочалися реформи у сферах охорони здоров'я, пенсійна, муніципальна, освіти та ін., тобто держава знімала з себе значний тягар із соціального забезпечення населення. За умов теперішньої кризи ситуація все більше погіршується і з безпекою, і з правами, і з життєзабезпеченням. Тобто бідність зростає.

Авторитаризм Е. Фромма називає одним з механізмів «втечі від свободи». Свобода – це можливість вибору. Західна ментальність наполягає на відповідальності за нього. Російська – ухиляється. Пошуки бога, царя, героя і поклоніння йому – втілення прагнення втекти від свободи, перекинути відповідальність на когось. А також нехтувати виконанням обов'язків. Ніде в світі немає таких широких можливостей уникати роботи, красти казенне, підмінити справу словами, а слова не вважати справою, як в Росії. Суспільство невибагливе до людини, а людина невибаглива до себе. Звичайна справа – обдурити когось. Пройдисвіти навіть викликають захоплення.

Це на Заході від часів давнього Риму «*Dura lex, sed lex*» (суворий закон, але закон), а в Росії до законів ставляться зневажливо. Народні прислів'я: «Закон, что дышло: куда повернешь, туда и вышло» або: «Чья власть, того и сласть». Той, хто дозволяє собі обходити закон, не засуджується, навпаки. Це стосується і корупціонерів, які хизуються закордонними і місцевими маєтками, і кримінальних елементів, які демонструють свої татування як культурні символи.

Справа в тому, що з історії відомі дві форми соціальної організації. В основі першої – закон, в основі другої – ієрархія. Росія ґрунтується на другій. Ієрархія визначає розподіл ресурсів, віддаючи перевагу власній користі можновладців і обділяючи широкий загал. В результаті у сучасній Росії – шокуючий розрив між невеликою купкою багатіїв на чолі із президентом, і злиденністю більшості. Закони не захищають громадян, ними крутять, як завгодно, судді виносять неправомірні вироки, юристи цінуються за те, що можуть підказати, як закон обійти і т. ін. З іншого боку, досвід розвинених країн світу показує, що основою добробуту суспільства є суворе додержання законів, особливо стосовно приватної власності. Один з наслідків їх недодержання – демотивація у праці, переконання, що чесною роботою добробуту не досягти. Так було за

часів злиденної царської Росії, так було за часів радянської зрівнялівки на рівні «підтримання штанів», так і зараз. Тобто жива і актуальна народна російська приказка: «От трудов праведных не наживешь палат каменных». Їх можна здобути тільки нечесними засобами.

Філологи підрахували, що в російській мові для слова «работать» у десять разів менше синонімів, ніж для слова «красть». А ще російський фетиш – «халява», любов до якої виховується казками про щуку, що мотається – виконує бажання Ємелі-ледаря на печі, скатертину-самобранку, золоту рибку тощо. Сподівання на фарт, щасливий випадок, збіг обставин, любов до ризику і невміння працювати – типові риси азартної натури, яка не боїться відповідальності («Бог не выдаст, свинья не съест»).

Російському національному характеру притаманні такі риси, як «безшабашность» або «безбашенность». Інакше кажучи, це брак раціональності, що впливає із певного інфантилізму. Саме дітям притаманне переважання емоцій над розумом, тобто незрілість свідомості. Стриманості і розважливості європейців часто протиставляється нерозважливість росіян, їхня весела безтурботність і неошадливість. Але з іншого боку вона обертається невмінням планувати, передбачати і думати про завтрашній день. Немає нічого бридкішого для російської людини, ніж бачити поруч із собою іншу особу, яка активно будує своє життя, а ще з перспективою на майбутнє. Тут дух росіянина повстає, і починає цькувати буржуя, куркуля, «Гейропу» або Україну. Адже всі вони прагнуть жити краще, ніж він. Це – неправильно, а як правильно, знає лише Росія, яка несе світові «справжню духовність», втілену у вірі.

Як вже йшлося вище, специфіка цивілізації у всіх її проявах крім природно-кліматичних факторів, визначається домінуючою релігією. А основою зростання добробуту суспільства є збільшення додаткового продукту, що створюється в процесі праці. У кожній спільноті – своя етика праці, на яку значний вплив має віра. Християнство – католицизм, протестантизм, православ'я – по-різному вплинули на формування етики в цілому, етики праці зокрема. Західне християнство, особливо протестантизм (праця М. Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму»⁶) виявилось більш прагматичним, ніж східне. В результаті – вищий рівень життя в західних країнах.

В основі західного і східного християнства – різні духовні типи, у першого – петровський, у другого – іоанівський. Апостол Петро – втілення життєвої активності практичної заповзятливої людини, апостол Іоанн тяжів до внутрішнього, споглядального життя. Для віруючого західних християнських конфесій людиною в праці рухає особистий інтерес, самоствердження, для православного найвищою вважається праця молитовна і споглядальна. У православ'ї інтерес до практичного, господарського життя витіснився орієнтацією на вічне і позачасове – пошуками абсолютного добра і абсолютної правди, які полягають у рівності всіх перед Богом. Послаблення інтересу до практичної, господарської діяльності зумовлюється все тим же – неможливістю заробити на краще життя. Бо для авторитаризму, традиційного для Росії, заможне населення становить небезпеку. Бідними легше правити.

На відміну від дуалізму світської і духовної влад на Заході, в Росії – спадкоємниці Візантії, затвердилася зверхність світської влади над церковною, що особливо виразно помітно на позиції теперішнього керівництва Російської православної церкви Московського Патріархату. Від візантійських часів і донині церква підтримувала владу і всі дії кесаря будь-якими засобами. До цього слід додати, що на глибинному, ментальному рівні православна моральна парадигма передбачає набуття самоактуалізації людиною не у задоволенні потреб, а у стримуванні пристрастей, тобто стримуванні енергії. Західна мораль, особливо сформована протестантськими настановами, орієнтована на зняття факторів, які обмежують активність індивіда.

Добре відома «піраміда потреб А. Маслоу», в якій на п'ятому, вищому рівні – потреба у самореалізації. Протестантська етика вчить, що робота – це життєва місія людини, в праці особа самореалізується. Іншим є ставлення до роботи в Росії, де впродовж століть праця була підневільною, тяжкою, неспроможною вивести із бідності. Помічено, що у відсталіх країнах до праці ставляться як до повинності: працюють, аби жити. В країнах динамічного розвитку ставлення інше: люди живуть, щоби працювати.

Зайвим буде доводити: у самореалізації найголовніше – свобода. Проте свобода, можна сказати, складна система, оскільки передбачається множинність варіантів для вибору, над яким треба думати. Православ'я ж недовірливо ставилося до людських роздумів, навчаючи не роздумувати, а вірувати. Особливе ставлення до простоти, бо абсолютної правди – рівності не можна досягти у складності, а тільки у простоті. З одного боку, любов до простоти веде до формування звички до соціального приниження, до убогства, до низького рівня життя, шанування бідності. Не дарма у російській культурі поважне місце займає «благородний злидар» як моральне мірило (твори Ф. Достоєвського, М. Горького, В. Короленка та ін.). У бідності вбачається найвищий прояв свободи – свободи від відповідальності, насамперед, від відповідальності за приватну власність, за добробут свій і ближніх. Православ'я вчить жити у бідності і покорі. Життя у нестачах вважається за чесноту. Попри найбагатші ресурси країни в ній панує настанова не жити, а виживати. Хоча сучасні ієрархи РПЦ МП вражають своїми розкошами.

З іншого боку, консервативність православ'я перешкоджає модернізації, яка важлива для того ж подолання бідності. У російській і західних цивілізацій різні принципи життя. Для Заходу притаманна інтенція – прагнення, спрямованість свідомості, волі і почуттів, яку висловлено в ідеї прогресу, невпинного удосконалення людини, суспільства і структур влади. В російській цивілізації відсутнє яскраво виражене прагнення до прогресу, це – проміжна цивілізація, яка час від часу робить спроби відійти від традиційного типу і перейти до інноваційного, проте кожного разу це їй не вдається. Відбувається відкочування назад, повернення до старих засад. І кожного разу після провалу чергової спроби модернізуватися Росія вдається до агресії. Головна причина невдач – те, що ініційовані верховною владою заходи вдаються до запозичення зовнішніх форм, проте глибинні цінності залишаються незмінними, традиційними. Яскраве тому підтвердження – відданість юліанському календареві, через який, зокрема, святкування Нового року і Різдва завдають сильного удару не тільки по здоров'ю, але й по економіці тих країн, які йому слідує. В той час, як в країнах Заходу 2 січня розпочинається новий цикл економічного життя, у православних ще довго святкують, відзначаючи Різдво і «старий Новий рік».

Модернізація – це оновлення, ускладнення, що відповідає настановам одного з провідних наукових напрямів сучасності – синергетики. Розвиток сучасного світу спрямований в бік ускладнення, в якому має робити свій самостійний вибір людина. Отже, об'єктивно провідна віра російської цивілізації у теперішньому своєму вигляді виступає в якості гальма модернізації. До того ж авторитарній владі зайві ускладнення не потрібні. Адже в результаті модернізації рівень добробуту може зрости, базові потреби будуть задоволені, людина бачитиме далі і може ставити незручні питання і вимагати додержання її прав і свобод.

Як показала недавня історія, підвищення рівня життя частини населення призвело до появи середнього класу (різні дослідники оцінювали його чисельність від 10 до 20% усього населення Росії). Це люди, які не поклалися на державу, а самі могли забезпечити собі фінансову незалежність. А фінансова незалежність породжує прагнення мати політичну незалежність від влади, здійснювати над нею контроль, впливати на неї. Тобто це вже демократичні зрушення.

Вони виявилися у протестних виступах 2011–2012 рр., що заперечували результати парламентських і президентських виборів.

Проте Кремль зробив свої висновки і вдався до певних дій. В результаті сьогодні розхожою стала цифра 86% населення РФ у підтримці політики В. Путіна (про це свідчать офіційні дані, однак вони не можуть вважатися за достеменні, оскільки під час опитування людина, аби не наражатися на можливі складності для себе і своїх близьких, може давати «правильні» відповіді, які в дійсності не відповідають її внутрішнім переконанням). Тобто з нею не погоджуються приблизно 14%, що не є критичною масою для впливу, тим більше, що ця частина населення швидко зменшується. З одного боку, в результаті кризи погіршується економічна ситуація, відбувається абсолютне і відносно зубожіння найбільш кваліфікованих працівників, які у розвинених країнах складають основу середнього класу. З іншого боку, значна їх кількість їде з країни (взагалі, йде погіршення людського ресурсу: великі втрати від війн, репресій, голодоморів, еміграції, хвороб, алкоголізації). При чому емігрують здебільшого люди молоді, із новим мисленням, в якому не надто впливова селянська складова. У тих, хто залишається, за результатами соціологічних опитувань, особистісні свободи і ліберальні цінності на перше місце ставлять не більш, ніж 5%. Тобто у більшості – психологія селянська. Ця обставина зумовлюється і тим, що православна свідомість орієнтована на аграрно-патріархальне суспільство, а не індустріальне, а тим більше постіндустріальне.

Окремо можна розглянути схожі настанови православ'я і більшовизму, який так само використав головні складові селянської свідомості в аграрній країні, де панувала ідея «вищої справедливості», щоб всім однаково рівно було. Радянська влада створила суспільство, де, безперечно, загальний рівень життя був вищим, ніж за часів царату. Переважав комплекс гарантованого захисту від безробіття, мінімуму соціальних послуг (охорона здоров'я, освіта, відпочинок, турбота про дітей, пенсії) і віра в те, що ці послуги мають надаватися рівномірно. Сформувалася так звана соціалістична ментальність, в якій так само поєднувалися формальна лояльність до влади, патерналізм, сподівання на допомогу із зовні, конформізм, ухиляння від особистої відповідальності, а також низька культура праці, безгосподарність, пасивність. Голодних не було. Люди заробляли небагато, проте не бачили тих, хто відкрито одержував мільйони. Не було заздрості, натомість «впевненість в завтрашньому дні» і у тому, що рух відбувається від хорошого до кращого.

Однак у 1991 р. Радянський Союз як геополітична реальність припинив своє існування. Система життєвих координат докорінно змінилася. Виявилось, що ринкова економіка – це новація, винахідливість, широта поглядів, розрив із традиціями, із минулим. Польський соціолог П. Штомпка у своїй праці, присвяченій культурній травмі, яку зазнало населення у посткомуністичному суспільстві⁷, вказував, що примітивний егалітаризм, запізнілий інфантилізм прийшли у протиріччя із вимогами нарощування індивідуального конкурентного ресурсу – розрахунку на самого себе, почуття відповідальності, заповзятливості.

Бідність, про яку раніше не прийнято було говорити, стала реальністю для значної частини населення. Насамперед для тих, хто не мав достатніх соціальних і особистісних ресурсів, аби вбудуватися у нові реалії або хоча б зберегти своє становище. Здебільшого це – люди старшого віку, люди з низьким рівнем освіти, селяни. Особливої складності додало руйнування системи орієнтирів, що існували доти. Населення впало у стан аномії. Складностей додавала та обставина, що із становленням суспільства масового споживання (товари купувалися за кордоном за нафто-долари) поширювалася свобода вибору. А це було незвичним для людей, які впродовж десятиріч були її позбавлені.

Почалася швидка і болісна соціальна диференціація із значними відмінностями між багатіями і злидарями. Утворився цілий прошарок незаможних, так званих «соціально вразливих» осіб. Все це не вписувалося в рамки ідеології всезагальної рівності радянського соціального порядку. Поява в Росії багатих і супербагатих людей змінювала вигляд багатьох сфер обслуговування, таких як торгівля, реклама, ЗМІ, що в решті решт посилювало відчуття бідності у незаможних прошарків населення як неможливість мати ті чи інші продукти та послуги для себе і своїх родин.

До цього додалося й те, що до Росії докотилася «революція претензій» або «революція зростаючих очікувань» – раптове і необґрунтоване масове зростання «нетерплячих» споживачьких очікувань у суспільстві, а також формування нового типу особистості – суб'єкта життєвих претензій, що збільшуються. З іншого боку – «революція тиха або мовчазна» – міжгенераційний зсув, викликаний збільшення чисельності людей похилого віку в загальній чисельності населення. Це було зумовлено зростанням середньої тривалості життя (загальносвітова тенденція), а також порівняно низьким порогом виходу на пенсію, що встановився за часів СРСР (60 років для чоловіків і 55 років для жінок). Саме серед пенсіонерів виявилось найбільше бідних. За умов кризи різко зменшилася народжуваність в країні. Питома вага молоді скорочувалася. Плюс її прагнення за будь-яку ціну виїхати з країни, де перспектив досягнення гідного рівня життя законним шляхом також було обмаль.

Реакція на безвихідь становища – формування культури бідності, яка стала не тільки її продуктом, але й джерелом. Такий стиль життя передається з покоління у покоління, при цьому виникає «пастка бідності», з якої злидарям та їх дітям складно вибратися. Від раннього дитинства такі діти, обертаючись у середовищі злиденності, не уявляють собі іншого способу існування, всмоктують притаманні їй «цінності». Можна говорити про габітус бідності, тобто систему сталих набутих схильностей, вироблених об'єктивним соціальним середовищем. Він заважає злидарям у майбутньому реалізувати соціальні та індивідуальні можливості, які з'являються (наприклад, розтринькати гроші від благодійності, або влізти у споживчі кредити на якісь престижні речі). Згасає трудова і життєва мотивація. Тобто відбувається масове відтворення бідності.

Нужденні дуже часто схильні перекидати відповідальність за свої невдачі на «середовище», яке їх «заїло», а заможних громадян звинувачують у непорядності. З боку заможних – докори у лінощах, утриманстві, схильності до шкідливих звичок тощо. При цьому збереження злиденності підтримується поширенням серед людності уявлень про невідворотність бідності в країні, заземленість зазіхань, звичку до нестач і довготерпіння російського народу.

Сучасна Росія – занепадаюча індустріальна країна, в якій популістська автократія від 2000-го року підкупала населення за рахунок надходжень від продажу енергоносіїв. Впродовж 2014 – 2015 рр. ситуація різко змінилася, фінансові можливості значно скоротилися. Зростає хронічна бідність. За даними соціологічних опитувань, проведених на початку 2016 р., від 55 до 87% респондентів помічають погіршення в економіці, занепокоєні зростанням цін та заощаджують на продуктах. І раніше урядові заходи соціальної підтримки були не надто ефективними, а зараз вони значно послабшали. Політичні акції російського керівництва потребують значних коштів. Життєві сили і психологічний тонус переважної частини населення підірвані.

Заради зміцнення своїх позицій влада вдається до репресій, а найголовніше, пропаганди. Дуже потужно працює телебачення, його аудиторія – це приблизно 95% населення. Пересічний росіянин проводить перед телеекраном приблизно чотири години на день, тому не дивно,

що ефект від ідеологічної обробки колосальний. Навіть якщо людина не дивиться телевізор, вона спілкується з тими, хто дивиться, і починає сприймати їхні погляди.

На скруту реагують так: «Ми підвелися з колін. Ми перетерпимо». Продовольче ембарго, ініційоване В. Путіним, підтримує більшість, не збираючись виходити на акції протесту (хоча деякі спроби мають місце, як то з боку водіїв-далекобійників взимку 2016 р. або фермерів влітку того ж року). А чого протестувати, якщо у всьому винна Америка? Тобто середньостатистичний росіянин не ставить погіршення економічної ситуації в провину владі. Скрута працює не на конфронтацію громадян і держави, а на згуртування населення навколо влади проти зовнішньої загрози. Тим більше, що влада вдало розігрує карту великої держави, з якою ніхто не хоче рахуватися. Важливу роль відіграють творення міфів, зокрема історичних (у дезавуванні яких слід посилити роль українських істориків), підтримка релігійних ідеологізованих форм мислення як захисної реакції знервованого суспільства. Люди підміняють тяжку реальність захопленням минулим, ідеалізацією традицій. Безперечно, традиції важливі, але вони не повинні заважати змінюванню спільноти або особи у відповідності до трансформацій оточуючого середовища. В російському суспільстві – все навпаки.

Людині, тим більше маленькій, бідній, треба чимось пишатися, відчувати приналежність до чогось великого і сильного. До Великої Росії, яку «боїться увесь світ». Патріотизм, названий російським президентом «національною ідеєю», набуває агресивного характеру, під ним розуміється нетерпимість до «інших» і повна покора владі. Він став психологічною опорою для цілої нації і компенсацією за комплекс громадянської неповноцінності. Робиться ставка на мілітаристсько-патріотичну ідентичність, що водночас має сприяти легітимізації влади В. Путіна і відволікати увагу мас від гострих внутрішніх проблем.

Професор-психолог Московського державного університету О. Соколова в інтерв'ю «Новій газеті» пояснила, чому в країні так багато людей, якими легко маніпулювати: «Соціальна реальність стає все більш складною, непередбачуваною і лякаючою своєю невизначеністю. А телебачення ще й нагнітає страхи, умисно доводячи людей до стану хаосу і паніки. В ситуації створеного сильного стресу можливі «поламки» механізмів раціонального мислення. Люди легко уподібнюються натовпу, де діють архаїчні інстинкти, найпростіші емоції зараження та одностайності. Людські і особистісні риси при цьому змиваються. Люди чекають і прагнуть знайти тих «сильних», хто запропонує їм «порядок» і заспокійливі марення. Маніпулятор не думає про те, що стане з людиною, його відрізняє емоційна холодність, безсердечність, тупість свого роду. По суті, психологія маніпулятора – це психологія вбивці»⁸.

Докладає зусиль і РПЦ МП, наголошуючи, що російський народ – мученик, найбільш терплячий і кроткий з усіх народів, бажаючий нести їм добро і «справжню духовність». Це свідчить про те, що інертна свідомість визначає політику і економіку інертної держави, що суспільство є інерційним, що має місце інволюція, яка суперечить необхідності модернізації. Ціла низка традиційних цінностей перешкоджають руху суспільства у відповідності до вимог часу. Тим не менш відбувається згуртування його озлоблених членів навколо національного лідера, і це рятує від загальнонаціональної депресії. Сподіватися на найближчі зміни в ментальних структурах російської цивілізації не слід.

Разом із тим варто замислитися над проблемами змінювання національної свідомості українства, бо проблема бідності для нього також важлива. Перед українськими дослідниками постає необхідність вивчити ментальні особливості нашого населення, а також ті впливи, які воно відчуває з боку північно-східної сусідки. І те, й інше варто брати до уваги тим, хто має відношення до формування інформаційного середовища в середині держави і за кордоном.

¹ Орлова Т. В. Новые возможности изучения движения декабристов с точки зрения истории ментальностей //Декабристы в Україні: дослідження і матеріали. – К., – 2003. – Т. 3. – С. 113 – 128.

² Бедность: альтернативные подходы к определению и измерению: Коллективная монография / Под ред. Т. М. Малевой. – М., 1998. – 282 с.; Бедность в России: меняются ли тенденции? (Материалы аналитического доклада сотрудников ОЭСР «Социальный кризис в Российской Федерации) //Человек и труд. – 2001. – № 7. – С. 19–24; Бобков В. Российская бедность: измерение и пути преодоления // Общество и экономика. – 2005. – №3. – С. 19–37; Ишмуратова В. Г. Особенности российской бедности в условиях трансформационной экономики //Проблемы современной экономики. – 2011. – № 2. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article>; Ситнова И. В. Причины российской бедности: структурный и ментальный уровни //Мировая экономика и международные отношения. – 2012. – № 2. – С. 57 – 69; Ефимова Е. А. Проблема бедности в России: причины и поиски решений // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. – 2013. – № 5 (49). – [Электронный ресурс].– Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article>; Добрынина Е. Социологи выяснили, почему в России бедности стало меньше, а нуждающихся все больше. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rg.ru/2013/06/21/bednost.html>; Лежнина Ю. П. Социально-демографические особенности бедности в Российской Федерации. // Социологические исследования. – 2014. – № 1. – С. 20 – 28; Пилипенко О. С. Социологический портрет российской бедности. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.scienceforum.ru/2015/1052/10910>; Попов Н. П. Бедные в богатой стране. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.indem.ru/PUBLICATION/Popov/bednie.htm>

³ Бердяев Н. Судьба России. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://lib.ru/HRISTIAN/BERDQEW/rossia.txt_with-big-pictures.html

⁴ Фромм Э. Бегство от свободы. Пер. с англ. А. Лактионова. – М., 2009. – С. 140–143.

⁵ Адорно Т. Исследование авторитарной личности. – М., 2001. – 416 с.

⁶ Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. Пер. з нім. О. Погорілого. – К., 1994. – 261 с.

⁷ Штомпка П. Социальное изменение как травма //Социс. – 2001. – № 1. – С. 6–16.

⁸ <http://ru.krymr.com/content/article/26776846.html>

В статье акцентируется необходимость повышения роли историков, а также их исследований в информационном противостоянии с Россией в той гибридной войне, которую она ведет против Украины и других стран. Внимание обращается на возможности истории ментальностей. Опираясь на ее основы, рассматриваются обстоятельства, обусловившие специфику российской цивилизации и проявившиеся в феномене бедности. Парадокс состоит в том, что Россия является одновременно и богатой, и бедной. Ресурсы распределяются крайне неравномерно, что создает значительное социально-психологическое напряжение. Однако на протяжении столетий отработаны механизмы его ослабления, что используются и современным российским руководством. В частности, это нагнетание агрессивности, направленной вовне. Освещение названных обстоятельств необходимо использовать украинской контрпропаганде.

Ключевые слова: история, ментальность, бедность, российская цивилизация, природно-климатические факторы, православная церковь, гибридная война.

The article emphasizes the importance of promoting the role of historians and their studies in the informational opposition to Russia in the hybrid warfare it is waging against Ukraine and other countries. Attention is driven to the opportunities of the history of mentalities. Building on the fundamentals of the latter, reviewed are the circumstances that have conditioned the specifics of Russian civilization and manifested themselves in the phenomenon of poverty. The paradox is that Russia is at the same time rich and poor. Resources are distributed in an utterly uneven way, this creating significant social and psychological tension. But throughout centuries mechanisms have been de-

veloped to alleviate it, which mechanisms are employed by the current Russian government as well. One of them is escalating outward aggression. Bringing these circumstances into the light is important for Ukrainian counter-propaganda.

Keywords: history, mentality, poverty, Russian civilization, climatic factors, the Orthodox Church, hybrid warfare.